

NEKOLIKO PODATAKA O TVRĐAVI U GRAČANICI IZ XVIII. STOLJEĆA

Edin Šaković, prof.

OSMANSKA TVRĐAVA U GRAČANICI, KOJA SE SPO-minje u više različitih historijskih izvora iz XVIII. stoljeća, potpuno je nepoznata današnjim stanovnicima Gračanice. O njoj nije sačuvano narodno predanje, niti se zna mjesto na kome se nalazila. Ovim radom, na osnovu nekoliko podataka iz osmanske arhivske građe, te objavljenih habsburških i drugih izvora zapadne provenijencije, želimo da ukažemo na njezino postojanje, ponudivši ujedno i nekoliko pretpostavki, odnosno mogućnosti kada je i pod kojim okolnostima sagrađena, gdje je bila locirana i kada je porušena, sve u nadi da će to potaknuti ozbiljnija istraživanja u budućem vremenu.
Ključne riječi: *Gračanica, tvrđava, XVIII. stoljeće, Gradačaka kapetanija, osmansko-habsburški ratovi, fortifikacija, palanke, urbani razvoj*

Područje današnje Gračanice je bilo naseljeno još od prahistorijskih vremena, na što ukazuju brojni arheološki tragovi, ali kontinuitet samog naselja pod tim imenom se može pratiti negdje od konca srednjeg vijeka, kada se na rijeci *Gradčanici* (današnjoj Sokoluši) razvija istoimeno naselje. Ono je po rijeci i dobilo ime, a sama je rijeka, pak, tako nazvana jer je izvirala ispod zidina srednjovjekovnog utvrđenog grada Sokola, udaljenog oko pola

sata konjskog hoda od Gračanice. Po dolasku Osmanlija, ovaj grad i njegovo podgrađe postaju vojno i upravno središte šireg kraja, koji je u administrativnom pogledu činio nahiju Soko u okviru Zvorničkog sandžaka. Iako se naselje Gradčanica (Gračanica) u prvim osmanskim popisima (1528. i 1533.) spominje kao selo sa rudnikom željeza, podaci o broju kuća ukazuju da je to bilo najveće naselje u nahiji i zapravo ono pravo podgrađe Sokola, u kojemu su postojali i začeci različitih neagrarnih djelatnosti. Gračanica je prije 1548. stekla status *kasabe* (gradskog naselja), a do konca stoljeća doživjela i značajan privredni, urbani i kulturni procvat, dok je Soko ostao primarno vojna utvrda. Sjena njegovih zidina zaštitnički se nadnosila nad Gračanicom još dugo vremena. Ipak, tokom prve polovice XVIII. vijeka, u Gračanici je postojala i zasebna utvrda, što je vidljivo iz većeg broja dostupnih dokumenata.

O toj tvrđavi, međutim, nije zabilježeno niti sačuvano narodno predanje i može se reći da je ona današnjim Gračanlijama potpuno nepoznata, uključujući tu i ljude zainteresirane za prošlost ovoga grada. Nije, izgleda, bila poznata ni nekim istraživačima, poput akademika Hamdije Kreševljakovića, koji se u brojnim radovima i studijama više puta doticao Gračanice, donijevši niz interesantnih podataka i za lokalnu povijest ovoga grada. Kreševljaković je pisac i kapitalne studije o starim bosanskim gradovima, temeljnog djela za poznavanje ove problematike. U njemu je kratko obrađio i stari grad Soko, te susjedne gradove i utvrđenja: Srebrenik, Gradačac, Tuzlu, Doboj, Dobor, Maglaj, Tešanj itd. (1953: 14, 20-22 i 39). No, gračaničku tvrđavu ne spominje, izuzev možda jednog kratkog

podatka u uvodu (1953: 7), na što ćemo se kasnije osvrnuti. U monografiji o kapetanijama u Bosni i Hercegovini, gdje je obradio i onu Gradačačku (a u koju je, kako ćemo vidjeti, spadala i gračanička tvrđava), kao utvrđene gradove te kapetanije je naveo Gradačac, Soko i Srebrenik, bez Gračanice (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1980: 194-195).

1. GRAČANIČKA TVRĐAVA U POVIJESNIM VRELIMA

Spomen gračaničke tvrđave nalazimo u više osmanskih dokumenata iz prve polovice XVIII. stoljeća, koji su Kreševljakoviću i drugim historičarima starije generacije bili uglavnom nedostupni. Radi se o dokumentima u katalozima vladinih odredbi (*mühimme defterleri*), evidencijama žalbi i molbi (*şikayet defterleri*), te državnim finansijskim knjigama (*maliye defterleri*). Ovi defteri se čuvaju u arhivskim ustanovama Republike Turske, a svojevrmeno su u okviru jednog obimnog naučno-istraživačkog projekta Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine osigurani njihovi mikrofilmovi i fotokopije, na čijem je prevođenju dugi niz godina radio Abdulah Polimac. Danas se ta građa čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Zahvaljujući dr. sc. Aladinu Husiću, naučnom saradniku Instituta, dobili smo kopije nekih od navedenih dokumenata, na čiji sadržaj ćemo se u nastavku detaljnije osvrnuti, dopunivši ih i nekim podacima iz dostupnih izvora zapadne provenijencije.

Krenut ćemo od jednog dokumenta iz 1133. hidžretske godine (1721.), u kojem se gračanička tvrđava spominje zajedno sa utvrdama u Gradačcu, Srebreniku i Sokolu. Vezir Topal Osman-paša, bosanski namjesnik, dostavio je Porti prijedlog o raspo-

djeli i određivanju dijela prihoda iz mukata (poreskih zakupa) Zvorničkog sandžaka, za isplatu plaća nefera (posadnika) tvrđava Gradačac (sa stotinu nefera), Soko (66 nefera), te Gračanice i Srebrenika, sve u sandžaku Zvornik. On je predložio da se iz prihoda mukata bekije (dijela nahije) Visori, zatim bejtul-mala (državne blagajne) Zvorničkog sandžaka i glavne carske blagajne odredi iznos za plate posadnika navedenih tvrđava. Porta je to i potvrdila, izdavši 28. džemazijel-evvela 1133. (27. marta 1721.) odgovarajuću uredbu (*Maliye deft.*, I/114, 9908/24-3). Iz ovog se vidi da su sve četiri spomenute tvrđave očito bile organizirane u jedinstvenu vojno-upravnu jedinicu, odnosno kapetaniju, tako da je i terminus ante quem formiranja Gradačacke kapetanije upravo ova, 1721. godina.¹

Jedan drugi dokument iz iste godine, datiran 6. džemazijel ahira 1133., odnosno 5. aprila 1721. godine, možda baca i novo svjetlo na taj period i vojnu organizaciju na području Gračaničkog kadiluka. Citirat ćemo ga u cjelosti:

“BOSANSKOM VALIJI. Uvaženi Mehmed kapetan Gračanice je podnio arz (molbu) divani-humajunu (državnom savjetu) kako slijedi: Tvrđava Gračanica, koja se nalazi u sandžaku Zvornika, vilajeta Bosne je tokom vremena dotrajala, pa su i direci velike tabije istruhli. Treba je popraviti i urediti. On je zamolio da se izda emri šerif i dozvoli da se ta tvrđava popravi i uredi uz

1 U spomenutoj studiji o kapetanijama u Bosni i Hercegovini Kreševljaković navodi da je Gradačacka kapetanija osnovana “prije 1730. godine” (1980: 194), dok Mehmed Mujezinović, pak, kao godinu osnivanja ove kapetanije navodi 1710. (1977: 169.) – iako bez navođenja izvora. Od njega je, međutim, tu godinu preuzeo i E. Pelidija (1989: 132), dodavši da “dokumenti koji se koriste u ovom radu upućuju na 1710. godinu kao datum njenog osnivanja”.

pomoć nefera ostalih tvrđava koje pripadaju kapetaniji tvrđave Gračanice, a da se pri tome ništa ne traži od države u tu svrhu. Bosanski valija je podnio svoj telhis u smislu navedenog arza s tim da se odobri popravak i uređenje navedene tvrđave pod uslovom da se ništa ne zahtijeva od države. Svu pomoć će pružiti neferi tvrđava koje potpadaju pod kapetaniju gore spomenute tvrđave. Ovim se naređuje da se u tom smislu i pod navedenim uslovima izda emri šerif, da se opravka i uređenje navedene tvrđave izvrši pod nadzorom kapetana tvrđave Gračanice.” (*Maliye deft.*, I, 9908/27-3 – prijevod A. Polimca)

Odnosi li se ovaj dokument zaista na Gračanicu? Valja naglasiti da se imena *Gradačac* (ponekad pisano i kao *Gračac*) i *Gradžanica* (starija verzija ojkonima Gračanica) u osmansko-turskom kancelarijskom brzopisu, bez dijakritičkih znakova, veoma slično pišu, tako da je i mogućnost pogreške prilikom transkripcije dosta velika. Možda je, stoga, i ovdje riječ o omašci u čitanju naziva kapetanije, odnosno tvrđave. No, ukoliko je čitanje ispravno – ostaje pitanje da li je i središte buduće Gradačacke kapetanije u samim počecima bilo u Gračanici (kao središtu kadiluka) ili se pak ovdje kapetan Mehmed navodi kao kapetan Gračanice jednostavno zato što se bavi poslovima obnove gračaničke tvrđave, kao jedne od utvrda pod njegovim zapovjedništvom. Pozivajući se na ovaj dokument, E. Pelidija (2003: 160) navodi da se radi o obnovi tvrđave Gradačac, ali nije poznato je li on izvršio provjeru uvidom u kopiju izvornog osmanskog dokumenta ili je, pak, a priori pretpostavio da je riječ o Gradačcu, budući da se u kasnijim dokumentima kao središte kapetanije spominje Gradačac, te da je ta tvrđava od samog početka imala najveći

značaj na širem području između Zvornika i Dervente, koje nakon Karlovačkog mira (1699.) postaje graničnom oblašću između Osmanskog carstva i Habsburške monarhije.

U samom Gradačcu se 1701. godine nalazila slabija utvrda, u koju je tada smješten jedan konjički odred, na čelu sa Bajram-agom, sinom Saliha. On se 8. zul-hidže 1112. godine (16. V. 1701.) u Sarajevu pred bosanskim mulom Alauddinom Sabitom službeno obavezao da prima položaj age, uz obavezu da izgradi čardake i hendeke (opkope) uz rijeku Savu, od skele Skovče do ušća Tolise (BEJTIĆ, 1974: 11-12; KREŠEVLJAKOVIĆ, 1980: 194; PELIDIJA, 1989: 109). Bajram-agu je izgleda naslijedio neki Mehmed-aga. U rukopisnom kodeksu sarajevskog muderisa i ordijskog kadije Abdulaħa Drnišlije, u koji su upisivani različiti javni akti i ljetopisni zapisi iz perioda između 1672. i 1719. godine, stoji i bilješka s početka XVIII. stoljeća koja doslovno glasi: "*Dizdar Gračanice Mehmedaga, aga novih farisana u gradu (Kaħa) Gradačcu*" (BEJTIĆ, 1976: 179). Dakle, dizdar gračaničke tvrđave Mehmed-aga je imenovan za agu konjičke posade u Gradačcu. Ima li on veze sa kasnijim kapetanom Mehmedom – nismo sigurni.

Godine 1120. (1708.) dizdari, zabiti (oficiri) tvrđave i ostala ehalija (naroda) iz kasabe Gračanica i istoimenog kadiluka u sandžaku Zvornik uputila je žalba (mahzar) Porti, u kojoj se ističe da su tvrđave na području kadiluka većinom oštećene, iako narod plaća propisane tekelife (dažbine), u skladu sa mogućnostima. Međutim, dvojica kadija: Zvorničanin Alija, te njegov nasljednik Ahmed, svojim protuzakonitim postupcima su doveli čak i do toga da se

stanovništvo sedam sela razbježalo i nastanilo u drugim kadilucima. Oni su naplaćivali dvostruke iznose od propisanih poreza i taksu, uvodili su nove sudske pristojbe pored već propisanih, a pri diobi ostavštine umrlih na svakih 1.000 akči uzimali su po stotinu sebi, te su kažnjavali, mučili i osuđivali na tamnicu potpuno nevine ljude. Zbog svega toga, Porta je naredila bosanskom valiji da sprovede istragu i spriječi ponavljanje ovakvih stvari, te da nezakonito naplaćeni novac vrati vlasnicima (*Šikayet deft.*, 364 92 353/2, 1120./1708.).

Kako vidimo iz prethodnog dokumenta, u njemu se ne spominje kapetan, nego samo dizdari i zabiti. Dakle, kapetanija na području Gračaničkog kadiluka je ustrojena negdje između 1708. i 1721. godine. No, ona je od samog početka obuhvatala četiri tvrđave: Gradačac, Gračanicu, Soko i Srebrenik. To je jasno vidljivo iz jednog zapisa u defteru iz 1148. (1736.) godine. Naime, uslijed spora oko vojničkih plaća, jedan je od aga iz tvrđave Srebrenik, izvjesni Kurd Alija, zatražio da se ta utvrda pripoji susjednoj Tuzlanskoj kapetaniji. Zbog toga je gradačački kapetan Mehmed uputio žalbu Porti, navodeći da je time poremećen stari red i prekršeni utvrđeni propisi, prema kojima su tvrđave Gradačac, Gračanica, Sokol i Srebrenik "oduvijek potpadale" pod kapetaniju Gradačac, a plaće posadnika ovih tvrđava su činile jedan odžakluk, u okviru kojeg je gradačački kapetan, putem opunomoćenika, vršio prikupljanje prihoda, te raspoređivanje i isplatu samih plaća. Mehmed-kapetan je zatražio da Srebrenik ponovo bude vraćen njegovoj kapetaniji, te da se od posade ove tvrđave izdvoji jedan džemat (odjel) azaba koji bi osiguravali novosagrađeni

■ GRAČANICA NA KARTI M. SCHIMEKA IZ 1788.

parmakluk (palisade) na tvrđavi u Građačcu. Sličan arz je uputio i tadašnji bosanski namjesnik Ahmed-paša, pa je Porta – nakon provjere podataka i uvida u odgovarajuće deftere, koji su potvrdili navedene podatke – izdala uredbu po kojoj se Srebrenik mora vratiti u okvire Građačačke kapetanije (*Maliye def̄t.*, B-174-2).

Za nas je u cijeloj ovoj priči interesantno to što se u ovom prilično opširnom dokumentu tvrđava u Građanici navodi uz utvrde u Građačcu, Sokolu i Srebreniku, te da se na više mjesta ističe kako su ove četiri tvrđave “oduvijek” pripadale Građačačkoj kapetaniji. Inače, spomenute je godine, prema istom izvoru, u ovim utvrđama bilo ukupno 378 ljudi, nefera (posadnika), azaba (pješaka) i farisa (konjanika). U ranije citiranom prijedlogu kapetana Mehmeda da obnovi jednu od oštećenih tvrđava u svojoj kapetaniji (bez obzira je li riječ o građaničkoj ili građačačkoj), uz

pomoć nefera susjednih utvrda – vidimo da su se posade svih utvrda kapetanije, kao pripadnici jedinstvene vojne formacije, u ovakvim poslovima ispomagali. Na osnovu zapovijedi bosanskog beglerbega, oni su uzimali učešća i u izgradnji ili obnovi tvrđava u drugim kapetanijama, pa i sandžacima. Tako je 1712. godine za poslove na obnovi tvrđave u Banja Luci određen i dio posade iz utvrda Građanica, Soko i Srebrenik. Oni su od Porte tražili da ih oslobodi te obaveze, s opravdanjem da su potrebni za osiguranje granice i održavanje reda, ali je njihov zahtjev odbijen koncem iste godine i naređeno im je da ispune radnu obavezu (PELIDIJA, 1989: 135).

Raspoloživi objavljeni izvori zapadne provenijencije iz XVIII. stoljeća također spominju građaničku tvrđavu. Na prvome mjestu treba istaknuti poznati “Opis kraljevine Bosne” (*Bescheribung von dem Königreich Bosnien*), vojno-obavještajni spis,

nastao negdje oko 1725. godine. Nakon što je naveo podatke o nekim susjednim utvrđama i mjestima (Doboj, Derventa, Dobor i Gradačac), anonimni autor ovog spisa se osvrnuo i na Gračanicu:

“Gracsanicza. 9.no Eine kleine Vestung Namens Gracsanicza, woselbst der Kadia oder Staabs Auditor seine Station hat; dabey ist eine Vorstadt von 120 Häusern pure Türken, welche zur obigen als eine Besetzung anzusehen.

Ohnweit dieser ist en Schloss sehr alt und vest Nahmens Szokol wo sich ein Aga befindet, es ist aber keine Artillerie darinen.

Von hier über den Bach Tina befindet sich noch ein anderes altes Schloss Srebrenik genant, ohngefehr 3 Stunden von Gracsanicza entiernet... (BODENSTEIN, 1908: 98).

Odnosno, u bosanskom prijevodu:

“Mala tvrđava Gračanica, u kojoj je sjedište kadije ili vojnog sudca; uz nju je i predgrađe sa 120 kuća samo Turaka [muslimana], koji se istovremeno smatraju posadom gorespomenute.

Nedaleko od nje je zamak po imenu Sokol, veoma star i tvrd, u kome sjedi jedan aga, ali nije opskrbljen topništvom.

Odavde se, preko potoka Tinja, nalazi još stariji zamak Srebrenik, udaljen oko 3 sata hoda od Gračanice...”

I u nekim kasnijim vojnogeografskim opisima Bosne navode se slični podaci; npr. dio o Gračanici u opisu Bosne iz 1763. godine je identičan, samo što se umjesto 120 navodi 170 kuća u “predgrađu” tvrđave (ŠLJIVO, 2000: 49). Ti su spisi očito nastajali na predlošku ovog citiranog. Neki istraživači i za ovaj izvještaj drže da je mlađeg datuma, te da je nastao pred Dubički rat, odnosno 1785. godine (KREŠEVLJAKOVIĆ-KAPIDŽIĆ, 1957: 5-10).

Iako nismo detaljnije proučavali kartografske izvore, prilažemo kao ilustraciju isječke iz dvije karte nastale u XVIII. stoljeću, na kojima je Gračanica prikazana kao utvrđeno mjesto. Jedna od njih je karta F. Heisea i I. Berndta, pod nazivom *Carta von dem Theil Bosnien so bey letztverwichener Gräntz-Scheidungs Commission ab 1718 zwischen dem Fluß Drina und Una verließlich auffgenomen werden können*, nastala snimanjima tokom rada komisije za razgraničenje po sklapanju Požarevačkog mira.² Gračanica (*Gratzarnitza*) je na njoj označena istim topografskim znakom kao i susjedni Soko (*Zokol*). Druga karta jeste ona koju je, na osnovu starijih kartografskih i putopisnih izvora, objavio Maximilian Schimek 1788. godine, kao prilog uz svoje poznato djelo *“Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama, vom Jahre 867 bis 1741”*. Gračanica (*Graczaniza*) je i na ovoj karti označena kao utvrda, na isti način kao i Soko (*Zokol*), Gradačac (*Gradaschaz*), Srebrenik, Dobor, Doboj, Tešanj (*Tessan*) ili Maglaj.

Konačno, spomenimo da u djelu *“Epitome vetustatum provinciae Bosnensis”* (“Pregled starina bosanske provincije”), objavljenom u Veneciji 1762. godine, Gračanicu kao tvrđavu spominje i franjevački pisac Filip Lastrić. On donosi popis tvrđava u Bosni, *“koje su ograđene zidovima i na turski način opskrbljene vojnom posadom”*, a kao utvrde i gradove u *“u Donjoj Bosni, od istoka prema zapadu”* navodi sljedeće: *“Tuzla Donja, Soko, Srebrnik, Gradačac, Gračanica, Vranduk, Žepče, Doboj, Kotorско, Tešanj, Derventa...”* (§110).

² Opširnije o njoj: GAŠPAROVIĆ, 1970: 81-83.

2. GDJE SE NALAZILA I KAKO JE IZGLEDALA GRAČANIČKA TVRĐAVA?

Lokaciju nekadašnje gračaničke tvrđave je u ovom trenutku, uslijed oskudnih izvora i nedostatka bilo kakvih arheoloških tragova, izuzetno teško sa sigurnošću odrediti. Nije sačuvano ni narodno predanje, niti karakteristični toponimi, izuzev jednog. A upravo nam taj toponim – uz neke urbano-prostorne značajke stare Gračanice, koje možemo naslutiti iz najstarijih austrougarskih katastarskih planova – omogućava da iznesemo određene pretpostavke u tom pravcu.

Moglo bi se (s obzirom na čestu lokaciju starih gradova u našoj zemlji, postavljenih na topografski dominantnim tačkama) pomisliti da je i gračanička tvrđava bila locirana na nekom od uzvišenja koja okružuju grad. Ipak, malo koje od njih je predstavljalo toliko povoljan položaj da bi se mogao uspješno utvrditi i braniti; na njima također nema značajnijih tragova graditeljske djelatnosti iz osmanskog doba, a ni prostorni raspored naselja ne ide tome u prilog. Naime, nesigurno razdoblje čestih ratova i opasnosti od neprijateljskih upada, koje je trajalo nekoliko desetljeća s kraja XVII. i početka XVIII. stoljeća – u kome se gračanička tvrđava i spominje – uvjetovalo bi razvoj jezgra naselja upravo uz zidine tvrđave ili unutar tih zidina. Od starina, međutim, jezgro Gračanice je upravo današnja čaršija, koja se razvija na ravnom terenu aluvijalne ravni rijeke Sokoluše (nekadašnje Gračanice), odnosno najnižoj fluvijalnoj terasi (oko 2-3 metra iznad korita rijeke Sokoluše), čiji je nivo plavinom potoka Japaga izdignut iznad najvećih poplava (DJEDOVIĆ, 2009: 76-77).

S obzirom na tu činjenicu, gračaničku tvrđavu iz XVIII. stoljeća bismo radije trebali potražiti negdje na prostoru današnje gračaničke čaršije, a onaj jedini toponim koji na nju podsjeća upravo i jeste sa tog mjesta. Toponim o kome je riječ jeste *Hendek*, a tako se nazivao harem (mezarje) i vakufsko zemljište na istočnom rubu gračaničke čaršije, preko puta nekadašnje Potočke džamije (otprilike gdje je danas parking do hotela “Tilija”). U sjevernom dijelu ove parcele, iza samog hotela, zapažalo se i veće udubljenje u zemlji. *Hendek* je arapsko-turski termin koji označava opkop oko tvrđave, a osmanske palanke i utvrde u ravnici su gotovo redovno, pored zidova i palisada, osiguravane i opkopima. U njih bi obično bila navraćana i voda iz obližnjeg vodotoka.

Držimo, stoga, da je stara gračanička tvrđava bila locirana na ravnom terenu, na području same čaršije. Koliki je prostor zahvatala, to možemo samo nagađati, ali u osnovi – dvije su opcije moguće. Prva od njih je da je veći dio čaršije ili možda čak i cijela čaršija, kao gradsko jezgro i ekonomski centar (sa najvažnijim urbanim i kulturnim sadržajima – glavnom džamijom, sahat-kulom, hamamom itd.), bila opasana zidovima, odnosno da se radilo o utvrdi tipa palanke. Takva je, recimo, bila utvrda u Donjoj Tuzli, koja je opasavala šire područje gradske jezgre, zatim utvrde u Bijeljini, Brčkom, Janji, Modriči i dr. (DJEDOVIĆ, 2008: 34-35). Druga je, pak, opcija da je na području čaršije postojala neka manja, čisto vojna utvrda, u koju se u slučaju opasnosti sklanjalo i mjesno stanovništvo. S obzirom na navod “eine kleine Vestung” u citiranom habsburškom izvještaju *Bescheribung von dem Königreich*

Bosnien, ta pretpostavka je možda i vjerovatnija.³ U ovakvom slučaju, pak, gračaničku tvrđavu bismo možda mogli locirati negdje na mjesto današnjeg hotela i glavnog gradskog parka; na tom prostoru se koncem XIX. stoljeća, uz glavnu gradsku ulicu, nalazilo niz dućana, a u unutrašnjosti veća kuća s kamenim podrumom, tzv. Memurova kuća;⁴ tu je bio i jedan dubok bunar. Kao moguća lokacija u obzir dolazi i donji dio čaršije, oko sahat-kule. Tu su također uočeni ostaci bunara, pod temeljima zgrade koju je 1906. godine podigao Adam Džebić (DJEĐOVIĆ, 2009: 77, n. 155). I sama sahat kula je monumentalna kamena građevina, koju Kreševljaković (1957: 25) naziva “najmasivnijim objektom ove vrste” u Bosni i Hercegovini.

Kako je gračanička utvrda izgledala? U *Beschreibung von dem Königreich Bosnien* (BODENSTEIN, 1908: 98) ona se označava kao *die Vestung* (tvrđava), dok za Soko i Srebrenik anonimni autor koristi riječ *der Schloß* (zamak) – time se vjerovatno htjelo naglasiti da su i jedan i drugi od spomenutih gradova bili zastarjeli u smislu tadašnje ratne tehnike; uz njih je tako označen i

3 Slična takva tvrđava je, na primjer, postojala u Tuzli – kamena utvrda sagrađena u drugoj polovici XVIII. st., unutar stare palanke.

4 U njoj su, izgleda, koncem osmanske vlasti stanovali državni službenici (memur = činovnik). Ovu kuću je upamtio hafiz Muhamed Moralić (rođ. 1884.), koji za nju veli da je bila “od tri boja, golema kućerina”. Stradala je u velikom požaru 1897. godine, na Aliđun (2. VIII.), kojemu je Moralić bio svjedok. U njenom kamenom prizemlju (magazi) je gračanički trgovac Stanko Ivanišević čuvao “krbe” (veći drveni sudovi za tekućinu), očito sa nekim zapaljivim materijalom poput gasa za lampe – “pa kad je vatra došla do njih i zažegla ih”, veli Moralić, “te krbe su eksplodirale u nebesa i po sto metara” (njegovo kazivanje je 1979. snimljeno i emitovano u programu Radio Gračanice, a na osnovu audio zapisa za štampu ga je priredio i objavio Rusmir Djedović, u listu “Biljeg vremena”, god. II, br. 10, Gračanica, februar 1994, 18).

Dobor, koji je u ratu 1716.–1718. i porušen. Ipak, izraz *die Vestung*, odnosno *die Festung* se koristi i za neke stare srednjovjekovne gradove, koji su u međuvremenu bili prilagođeni novovjekovnom ratovanju (izgradnja tabija i sl.): Maglaj, Vranduk, Tešanj i Dobo, kao i za novu, modernu utvrdu Derventu (BODENSTEIN, 1908: 97). Prijedlog građačačkog kapetana Mehmeda od 5. IV. 1721. godine, ukoliko se odnosi na Gračanicu, značio bi da je ta utvrda bila pretežno od drveta i zemlje – kapetan, naime, spominje istruhle direke velike tabije.

Interesantno, Hamdija Kreševljaković u uvodu studije o starim bosanskim gradovima (1951: 7) kao primjer utvrde tipa šarampova spominje i “Gračanicu u Spreči”, pri čemu je svakako mislio na kasabu Gračanicu.⁵ Ne znamo je li on negdje u izvorniku naišao na ovakav podatak ili je to zaključio na osnovu toponima Hendek (za koji je mogao saznati istražujući sahat-kulu, odnosno hamam u Gračanici), ali dalje u citiranom radu utvrdu u Gračanici ne spominje. Inače, šarampov je opkop oko dijela naselja ili nekog značajnijeg i tvrđeg objekta, koji je dodatno mogao biti utvrđen i palisadama. Tako je kasaba Bijeljina imala šarampov s palisadama oko glavne džamije i hamama, odakle su stanovnici mjesta pružali otpor habsburškoj vojsci 1716. godine (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1951: 14). Moglo bi se pomisliti da je slično bilo i u Gračanici, oko sahat-kule i hamama, koji se također nalazio na tom mjestu.⁶ Međutim, vidjeli

5 Na području geografske oblasti koja se tradicionalno naziva Sprečom, a koju čini dolina istoimene rijeke – postoji još jedno naselje po imenu Gračanica, selo udaljeno oko 10 km jugoistočno od Živinica. Ono pripada tzv. Gornjoj Spreči, dok kasaba, odnosno grad Gračanica spada u Donju Spreču.

6 Hamami su po pravilu bili kamene građevine sa

smo da je gračanička tvrđava imala dizdara (zapovjednika), a očito i stalnu posadu – drugim riječima, bila je to ipak značajnija vojna utvrda.

3. KADA JE TVRĐAVA U GRAČANICI IZGRAĐENA?

S obzirom na raspoloživo stanje izvora, na pitanje u gornjem podnaslovu u ovom trenutku nije moguće dati pouzdan odgovor, ali se također može iznijeti nekoliko pretpostavki. Budući da se spominje u prvim desetljećima XVIII. vijeka, bilo bi sasvim logično zaključiti da je sagrađena nekako u to vrijeme, tokom Bečkog rata ili neposredno po njegovom završetku, ali vidjet ćemo da postoji mogućnost i da je bila mnogo starija.

No, razmotrimo najprije prvu pretpostavku.

Gračanički kraj je od prve polovice XVI., pa sve do konca XVII. stoljeća uživao u dugom periodu mira i napretka, prilično duboko u unutrašnjosti Osmanskog carstva. Ipak, nakon sloma osmanskog vojnog pohoda na Beč (1683.), te vojnih poraza i teritorijalnih gubitaka u Ugarskoj i Slavoniji koji su uslijedili, granica se u svega nekoliko godina pomjerila u neposrednu blizinu Gračanice, na rijeku Savu. Godine 1691. habsburške vojne snage osvajaju Brod na Savi, koji postaje glavno uporište za prodore na bosansku stranu. U njima se isticao konjički kapetan Johann Ferdinand Kyba, koji je 1692. godine pustošio po Bosanskoj Posavini, 1693. vodio borbe kod Gračanice, 1694. kod Doboja, Žepča, Tešnja i Maglaja itd. (KLJAIĆ, 2002: 19-20). Ovakve

jako malim prozorima i otvorima, koje su se u slučaju opasnosti mogle koristiti kao utvrde. O gračaničkom hamamu: KREŠEVLJAKOVIĆ, 1937: 26.

manje akcije uglavnom nisu ostavile traga u zapisima starijih historičara i više detalja o njima je moguće pribaviti jedino arhivskim istraživanjima. Izuzetak je veliki vojni pohod princa Eugena Savojskog, najslavnijeg austrijskog vojskovođe tog doba, koji je izveo prodor dolinom Bosne, spalivši Sarajevo, kao i neke druge gradove ovog prostora.⁷ Iako je ovaj pljačkaško-rušilački pohod zaobišao gračanički kraj, opasnost nije bila ništa manja. Prodor čak do Sarajeva je pokazao svu slabost osmanskog odbrambenog sistema u Bosni, a Gračanica se nalazila gotovo na samoj granici.

Razdoblje Bečkog rata i godine nakon njega bili su vrijeme u kome se narod gračaničkog kraja suočavao ne samo sa opasnošću od upada neprijateljskih odreda, koji su sve pred sobom ubijali, palili, uništavali i porobljavali, nego i nerodnim godinama, glađu, kugom i drugim boleštinama, teškim siromaštvom, rijekom izbjeglica koja je krenula iz oblasti osvojenih od neprijatelja... Sve to je ostavilo dubokog traga u kolektivnoj memoriji stanovništva ovoga kraja. U samoj Gračanici od većeg broja kazivača je zabilježeno nekoliko narodnih predanja koja govore o tom vremenu.⁸ Tako se pripovijeda o jednom prodoru “Švaba”, koji su Gračanicu poharali i odveli dosta njenih stanovnika u roblje. Neke zarobljene žene i djevojke “Švabe” su zlostavljali i tjerali da im za zabavu igraju na brdu Grič, iznad mahale Čiriš, a zatim su ih zločinački pobili na prostoru današnjeg Bulakovog

7 Zapovjednik prethodnice princa Savojskog je bio upravo spomenuti kapetan Kyba. O samom pohodu – stanju koje mu je prethodilo, pripremama, izvođenju, svršetku i posljedicama – opširno u: ADEMOVIĆ, 1997.

8 Predanja je zabilježio mr. sc. Rusmir Djedović i ljubavno mi ustupio svoje bilješke, na čemu mu se i ovom prilikom najiskrenije zahvaljujem.

sokaka (Bulakovca).⁹ Preživjele Gračanlije su ih na tom mjestu i ukopali, a nišani na njihovim mezarovima su se još dugo raspoznavali u živici, pored sokaka.¹⁰ Dio Gračanlija je odveden preko Save, pa su članovi njihovih porodica kasnije dugo vremena nastojali da ih otkupe iz ropstva. Ostalo je upamćeno da je familija Imamović iz Riječke mahale (Olovije) tako uspjela otkupiti neku svoju ženu.¹¹ Inače, postoji i priča kako su “Švabe” krenuli iz Gračanice prema Gradačcu, pokušavši da zauzmu i Soko, ali je posada predvođena hrabrim dizdarom Hasan-agom uspjela odbraniti grad, zahvaljujući svom čuvenom topu “Krnji”.¹²

9 Lokalitet platoa na vrhu brda Griča u starim se austrougarskim katastarskim planovima zaista se naziva Igrište, a taj naziv spominje koncem XIX. stoljeća u jednom zapisu i gračanički učitelj Ibrahim Sarajlić, spominjući i neke dijelove navedenog predanja – ali je ono očito zapisano ili od strane priređivača preneseno pogrešno i poprilično zbrkano (ČURUĆ, 1996: 60-61). Toponim Bulakov sokak ili Bulakovac su pojedini kazivači također vezali za ovaj događaj, tj. da je tom lokalitetu dat naziv po ubijenim ženama – “bulama” – ali to je malo vjerovatno.

10 Te nišane je dobro upamtio rahm. Husejin Šabić iz mahale Čiriš. Autor ovog priloga je u živici s lijeve strane Bulakovog sokaka (iz pravca Režića), nekih 120 m od raskrižja, prije par godina zaista pronašao par fragmenata starih nišana.

11 U kontekst ovih kazivanja bi se možda mogla staviti i narodna priča o djevojci koja je na rijeci Drijenči prala rublje, u trenutku nailaska švapske vojske, koja ju je ubila – ta priča se vezuje za tzv. Šehit u Bričama, staro kulturno mjesto na zapadnoj padini brda Tečište u mahali Lipa, oko 120 m od Lipanjske džamije i 250 m od mnogo poznatijeg kulturnog mjesta, Mula-dedinog turbeta. Međutim, sama ova priča ima malo osnove i skoro je u potpunosti istovjetna sa legendom o Djevojačkom turbetu u Gornjoj Tuzli, zatim Mezarom djevojke na Mejdanu u Tuzli itd. Osim toga, u Bričama se zapravo nalaze tri muška mezara, sa nevješto izrađenim nišanima na kojima su turbani. U starim austrougarskim katastarskim planovima taj lokalitet se naziva interesantnim imenom *Fethište*.

12 Ovo predanje je i danas živo među starijim stanovnicima Sokola, bilježi ga i S. Kulenović (1975: 90), a bilo je, izgleda, poznato i Kreševljakoviću (1952: 133; 1953: 22), koji dizdara Hasan-aga vezuje za 1716. go-

Potpisivanje Karlovačkog mira, 1699. godine, obustavilo je ratovanje i pogranične čarke, te pružilo priliku Osmanlijama da pojačaju odbranu Bosanskog ejaleta. Tada se širom ove provincije obnavljaju i pojačavaju postojeća, te grade brojna nova utvrđenja, palanke, kule i čardaci (PELIDIJA, 1989: 100-145). U sjeveroistočnom dijelu Bosne glavnu ulogu postepeno preuzima tvrđava u Gradačcu, koja se obnavlja i proširuje, a u nju se 1701. godine, kako smo vidjeli, kao dodatno pojačanje, stacionira i jedan novi konjički odred (*farisan-i dže-did*). U tom vremenu je obnovljena i ranije napuštena srednjovjekovna utvrda Srebrenik (BASLER, 1957: 120-123), u koju je smještena manja posada na čelu sa čehajom zapovjednika Gradačca (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953: 40; PELIDIJA, 1989: 109-110). Izgleda da je u istom periodu obnovljen i utvrđeni grad Soko (ŠAKOVIĆ, 2001: 70-73). Sasvim je, stoga, moguće da je i gračanička tvrđava izgrađena upravo u tom vremenu.

No, mogla bi ipak biti i starija, pa čak potjecati i iz prvog stoljeća osmanske vlasti na ovim prostorima, odnosno vremena proglašenja Gračanice kasabom. Dr. Adem Handžić u svojoj studiji o Tuzli i njenoj okolini u XVI. stoljeću navodi da je u to doba oko gotovo svih muslimanskih otvorenih gradskih naselja koja nisu imala vojnih tvrđava radi sigurnosti bilo podignuto “neko primitivno utvrđenje”. To je osobito bilo izraženo u nesigurnim oblastima u

dinu i tadašnja ratovanja. Uz borbe sa “Švabama” se vežu i dva lokaliteta – Kaurško groblje u Sokolu, te staro groblje u šumi Bijednica, na brdu Kaleba, između Gračanice i Lendića. Navodno su na oba mjesta ukopani poginuli “švapski” vojnici, ubijeni u bitkama sa Sokoljanima, odnosno Gračanlijama. Na lokalitetu Bijednica su zaista uočeni grobovi, ograđeni lomljenim kamenom, ali tu bi se moglo raditi i o srednjovjekovnoj nekropoli tzv. grobova sa kamenim vijencem.

kojima su se pojavljivale razbojničke bande (hajduci), što je u izvorima potvrđeno i za Zvornički sandžak (HANDŽIĆ, 1975: 198). S obzirom da su druga muslimanska naselja u široj okolini, poput Donje Tuzle, Bijeljine, Brčkog, Modriče i Janje, bila opasana zidovima ili utvrđena palisadama i opkopima, ovo bi se moglo pretpostaviti i za Gračanicu. Pouzdanu indikaciju da je dotično mjesto imalo utvrdu jeste i spomen karakterističnih vojnih rodova u popisima stanovništva – tako se u Donjoj i Gornjoj Tuzli i u nekim drugim mjestima spominju *hisarije*, kao vojnici koji su službom bili vezani za neko utvrđenje (*hisar*). U Gračanici, međutim, nema spomena *hisarija*, iako su navedeni neki drugi vojni rodovi vezani uglavnom za gradska naselja – poput džindija, koji su bili neka vrsta gradske konjice.¹³

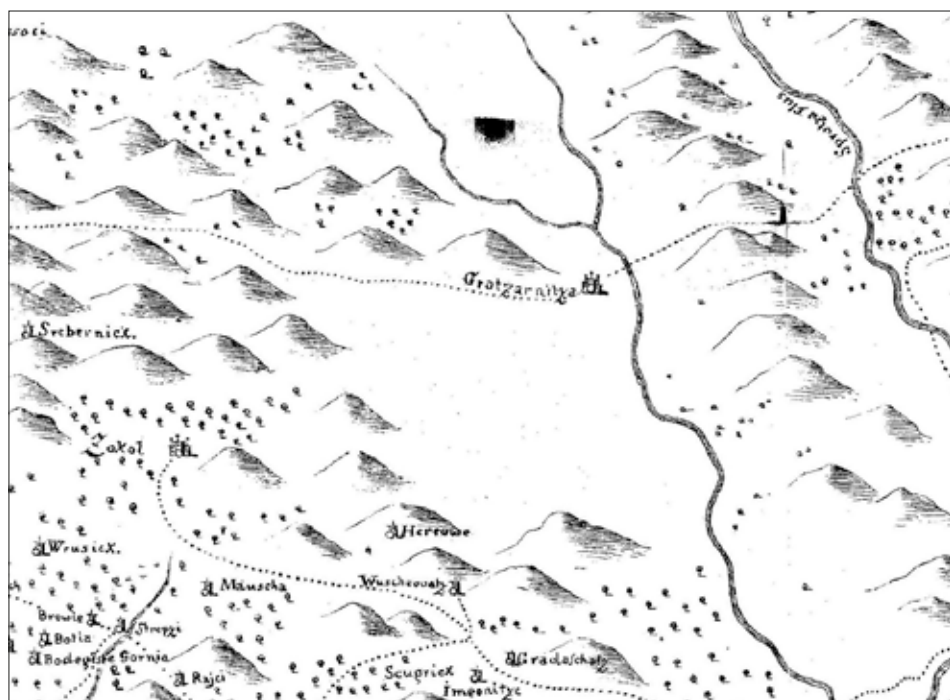
Bez obzira na to je li tvrđava u Gračanici sagrađena u toku ili neposredno nakon Bečkog rata, ili je pak znatno starija – njezina je važnost došla do punog izražaja u prvim desetljećima XVIII. sto-

13 U prvom osmanskom popisu u kojem se Gračanica navodi kao kasaba (gradsko naselje), onom iz 1548. godine, spominju se šestorica džindija, koji su očito činili jednu odu, na čelu sa serodom Ishakom, sinom Hizira (Handžić, 2005: 60). Oni se, međutim, ne spominju među gradskim stanovništvom Gračanice, nego kao korisnici zajedničkog čifluka kojeg je činila meza (pustoselina) Cvitulja u blizini grada, tako da se ne zna u kojem su zapravo mjestu službovali, iako bi se moglo pretpostaviti da je Gračanica u pitanju. Godine 1604. u Gračanici se, u mahali Behrama ćurčije, spominje Mehmed džindija, koji je bio i posjednik baštine u susjednom selu Drenovcu, te dva čifluka, u mezri Dnopolje i selu Paležnica. U Gračanici je opisan i čifluk Ibrahima džindije, u Orahovici čifluk Alije džindije, te u Klokotnici čifluk Sulejmana džindije. Spominju se još i čifluci Kurd Alije džindije (zemlje iskrčene na obali Spreče), Behrama džindije ("Ivanova krčevina zvana Dimić"), te zemin Podselić u Sjenini, u posjedu Osmana džindije (Husić, 2005: 83, 87, 88, 99, 104 i 111). Ne znamo jesu li nabrojani i živjeli na području Gračanice, blizu svojih čifluka, ili negdje dalje. O džindijama i njihovoj ulozi: HANDŽIĆ, 1975: 75-77.

ljeća, posebno u vremenu između Požarevačkog i Beogradskog mira. Godine 1716. je izbio novi habsburško-osmanski rat, u kome je poprište bitaka bio i prostor sjeveroistočne Bosne. Tu je djelovao sposobni austrijski vojskovođa, pukovnik Petraš, koji prvih mjeseci rata zauzima Bosanski Brod, napada i ruši Derventu, zatim zauzima utvrdu Miralem-Odžak i grad Dobor (čija se posada bez borbe predala, pa im je dopušteno da se povuku u Gračanicu), te spaljuje Kotorsko i napada Doboj (BODENSTEIN, 1907: 575-578). Austrijanci su istovremeno zauzeli Bijeljinu i Brčko, uspostavivši čvrst mostobran na tlu Bosanskog ejaleta. Rat je napokon okončan 1718. godine, a nova granica je povučena tako što su granične oznake postavljane na razmaku od jednog sahata konjskog hoda južno od Save.

Nepuna dva desetljeća kasnije, Habsburška monarhija je krenula da dovrši ono što im nije pošlo za rukom u prethodnom ratu, naime da potpuno osvoje Bosnu, iscrpljenu dugim periodom ratova, čestim epidemijama i teškim ljudskim gubicima, te ostavljenu bez ikakve pomoći Istambula. Bosanski ejalet je napadnut sa četiri strane, neprijatelj je opsjeo važne tvrđave poput Banja Luke i Zvornika, a prodorom kroz Srbiju i zauzimanjem Novog Pazara presječena je svaka veza Bosne sa ostatkom Carstva. Međutim, svi slojevi bošnjačkog stanovništva su se u tom kritičnom momentu ujediniли u otporu osvajaču, nad kojim je 4. VIII. 1737. godine izvojevana sjajna pobjeda, u boju pod Banja Lukom.¹⁴ Ona je ulila hrabrost i podigla moral Bošnjacima, donijevši prekretnicu u čitavom ratu. Opsade drugih utvrđenja su prekinute, a

14 O svemu tome, opširno: PELIDIJA, 2003.

■ GRAČANIČKI KRAJ NA KARTI 1718. GODINE

neprijatelj je odbijen ili se sam povukao; nešto kasnije je oslobođen i Novi Pazar, a 1739. godine Osmanlije oslobađaju i Beograd, gdje je potpisan novi mirovni sporazum, kojim je Osmanskom carstvu vraćen teritorij, izgubljen 1718. godine. Na taj način je granica ponovo uspostavljena na rijeci Savi, te su i naselja gračaničkog kadiluka bila manje ugrožena. Srazmjerno tome, i značaj gračaničke tvrđave je opao.

4. KADA JE I KAKO GRAČANIČKA TVRĐAVA NESTALA?

Od Beogradskog mira (1739.) pa sve do Dubičkog rata, koji započinje 1788. godine, Bosanski ejalet nije bio ugrožen od strane neprijatelja, što je pogodovalo njegovom oporavku i obnovi. Istina, pobjeda pod Banja Lukom je Bošnjacima ulila samopouzdanje i učvrstila ih u uvjerenju da se za svoje interese mogu i moraju sami izboriti,

tako da je vrijeme do konca XVIII. stoljeća obilježeno i brojnim nemirima, previranjima, pa i pobunama. To ipak nije poremetilo planove i aktivnosti carske i provincijske uprave na učvršćivanju i jačanju granica ejaleta. Odbranu granice u sjeveroistočnom dijelu Bosne preuzimaju tri nove, jake i moderne tvrđave koje se u tom vremenu grade: Derventa, Gradačac i Donja Tuzla, a utvrđuje se i palanka Brčko (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953: 22, 39 i 40). Na području Gračaničkog kadiluka, odnosno Gradačačke kapetanije ta uloga je pripala Gradačcu. Iako se tada obnavljaju i neke starije utvrde, poput Sokola i Srebrenika (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953: 22 i 40), njihov značaj polahko opada.

Nekako u tom vremenu gubi se i trag utvrde u Gračanici. Ona se, kako smo vidjeli, spominje u austrijskim izvještajima iz druge polovice XVIII. stoljeća, spo-

minje je i Filip Lastrić, ali izgleda da na početku XIX. stoljeća prestaje da postoji. Nakon ugušenja Pokreta za autonomiju Bosne (1831.–1833.), gračanički kadija Ibrahim Hilmi je sastavio inventarni popis naoružanja i vojne opreme u svim utvrdama na području svog kadiluka, a popisao je i ono što se zateklo u Gračanici: dva šahi-topa, jedan mali šahi-top i jedna štuc puška. Hamdija Kreševljaković, koji objavljuje ovaj popis, dodaje kako u Gračanici “nije bilo tvrđave” (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1952: 168), ali nije poznato stoji li to i u izvoru. Ovo naoružanje je vjerovatno ostalo iz nekadašnje tvrđave, o kojoj više u izvorima nema spomena.

Intenzitet izgradnje i urbanizacije u Gračanici tokom XIX. stoljeća potpuno je izbrisao svaki njezin trag. Gračanička čaršija je više puta stradala u požarima, znamo tako za veliki požar iz 1812. godine, u kome je oštećena sahat-kula i vjerovatno izgorio hamam (KREŠEVLJAKOVIĆ, 1937: 26; 1957: 25), zatim za veliki požar 1858. godine u kome je izgorjelo više od stotinu dućana i zanatskih radnji, te nekoliko hanova (ŠLJIVO, 2000a: 33) i veliki požar za Aliđun, 1897. godine. Obnavljane stradalih i oštećenih objekata brisalo je tragove i temelje starijih objekata. Taj proces je definitivno okončan izgradnjom u novije vrijeme, tokom druge polovice XX. stoljeća. Nažalost, za razliku od nekih drugih, očito naprednijih i kulturnijih sredina, u Gračanici nikada nije postojala institucionalna briga o kulturnom naslijeđu, pa je izostalo i evidentiranje arheoloških tragova prilikom izgradnje javnih i privatnih objekata. Zbog toga smo sigurno uskraćeni za mnoge vrijedne podatke.

5. ZAKLJUČAK

Povijest Gračanice i njene okoline u višestoljetnom razdoblju osmanske uprave dobrim dijelom je neistražena i u ovom trenutku nam je poznata tek u prilično grubim obrisima. Na desetine, stotine, pa i tisuće dokumenata osmansko-turske, habsburške i druge provenijencije u arhivskim ustanovama, institutima i bibliotekama Istambula, Ankare, Beča, Sarajeva i drugih centara još uvijek čekaju na istraživača. Stoga su i brojna pitanja iz tog vremena ostala neriješena, a pojedini periodi unutar tog velikog razdoblja gotovo su u potpunosti neosvijetljeni. Jedna od tih svojevrstnih zagonetki iz osmanskog vremena jeste i tvrđava u Gračanici, posvjedočena u više povijesnih izvora iz XVIII. stoljeća. U ovom radu smo prezentirali raspoložive historijske podatke o gračaničkoj tvrđavi, koji nam u ovom trenutku mogu posvjedočiti njeno postojanje, ali su još uvijek nedostadni za odgovor na neka važna pitanja: kada je ta tvrđava podignuta, gdje se tačno nalazila i kako je izgledala, te konačno – kada je i kako nestala? Iako smo ponudili nekoliko manje-više vjerovatnih pretpostavki u tom pravcu, sigurnije i pouzdanije odgovore na njih bi vjerovatno dala ozbiljnija i detaljnija istraživanja arhivske građe, kako osmanske, tako i habsburške.

LITERATURA

1. ADEMOVIĆ, Fadil 1997: *Princ palikuća u Sarajevu. (Provala Eugena Savojskog u Bosnu 1697.)*. Sarajevo: Biblioteka Civis.
2. BASLER, Đuro 1957: *Stari grad Srebrnik i problematika njegove konzervacije*. Naše starine, IV, 1957, 119-130.
3. BEJTIĆ, Alija 1974: *Pjesnik Sabit Alauddin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mula*. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, II-III, 1974, 3-20.

4. BEJTIĆ, Alija 1976: *Iz Drnišlijina Zbornika bosanskih memorijala 1672-1719*. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, IV, 1976, 177-186;
5. BODENSTEIN, Gustav 1907/1908: *Povijest naselja u Posavini god. 1718.-1739*. Glasnik Zemaljskog muzeja, god. XIX/1907, sv. 1, 3 i 4, 155-190, 359-390 i 375-618; god. XX/1908, 1, 95-112.
6. ČURIĆ, Hajrudin 1996: *Fragmenti istorije: I polje, i brda (Gračanički kraj u devetnaestom vijeku)*. Gračanički glasnik, I, 1, 1996, 60-62 (pretisak iz lista "Oslobođenje", 27. II. 1967)
7. DJEDOVIĆ, Rusmir 2008: *Historijsko-urbani tipovi utvrda na Tuzlanskom kantonu*. Saznanja, 2, 2008, 28-38.
8. DJEDOVIĆ, Rusmir 2009: *Geografski aspekt teritorijalnog razvoja Gračanice*. Magistarski rad odbranjen na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (rukopis).
9. DJEDOVIĆ, Rusmir 2010: *Stari srednjovjekovni i osmanski gradovi – utvrde u dolini Bosne i njihova suvremena valorizacija*. Baština sjeveroistočne Bosne, 2, 2009 [2010], 123-130.
10. GAŠPAROVIĆ, Ratimir 1970: *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*. Sarajevo: ANU BiH, Djela, XXXVII, Odjeljenje društvenih nauka, 22.
11. HANDŽIĆ, Adem 1975: *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*. Sarajevo: Svjetlost.
12. HANDŽIĆ, Adem 2005: *Opširni popis nahije Sokol u Zvorničkom sandžaku iz 1548. godine*. Gračanički glasnik, X, 20, 2005., 53-78.
13. HUSIĆ, Aladin 2005: *Gračanica i Soko u opširnom popisu Zvorničkog sandžaka iz 1604. godine*. Gračanički glasnik, X, 20, 2005., 78-112.
14. KLJAJIĆ, Josip 2002: *Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću*. Scrinia slavonica, 2, 2002, 16-45.
15. KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija 1937: *Hamami (javna kupatila) u Bosni i Hercegovini 1462.-1916*. Beograd: Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, sv. 23.
16. KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija 1952: *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II, 1951 [1952], 115-184.
17. KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija 1953: *Stari bosanski gradovi*. Naše starine, I, 1953, 7-45;
18. KREŠAVLJAKOVIĆ, Hamdija – KAPIDŽIĆ, Hamdija 1957: *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Građa, VII, Odjeljenje istoriskofiloloških nauka, 5.
19. KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija 1980=1955: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost, 1980. (drugo izdanje),
20. KULENOVIĆ, Salih 1975: *Etnografska istraživanja u selu Sokolu kod Gračanice*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XI, 1975, 87-107 (pretiskano u: Gračanički glasnik, VI, 11, 2001, 27-48).
21. MUJEZINOVIĆ, Mehmed 1977: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine. Knjiga II – Istočna i centralna Bosna*. Sarajevo: Veselin Masleša;
22. PELIDIJA, Enes 1989: *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699.-1718*. Sarajevo: Veselin Masleša;
23. PELIDIJA, Enes 2003: *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*. Sarajevo: El-Kalem;
24. ŠAKOVIĆ, Edin 2001: *Oblik i arhitektura staroga grada Sokola*. Gračanički glasnik, VI, 11, 2001, 69-75.
25. ŠLJIVO, Galib 2000: *Gračanica i njena okolina u spisima vojnih obavještajaca u posljednjem stoljeću osmanske uprave*. Gračanički glasnik, V, 9, 46-50.
26. ŠLJIVO, Galib 2000a: *Gračanica u vrijeme nemira u Zvorničkom sandžaku*. Gračanički glasnik, V, 10, 30-44.